

INGLIZ TILI DARSLARIDA TALABALARNI HAYOTIY
KOMMUNIKATIV VAZIYATLARGA TAYYORLASHDA SPEECH
ACT MASHQLARINING O'RNI

Tohirova Diyoraxon Dilshod qizi

Farg'ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Igamberdiyeva Shaxnoza Adxamovna

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

e-mail: sigamberdiyeva80@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada speech act, speech act mashqlarining ta'limdagi o'rni haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: speech act, illokutiv aktlar, til kompetensiyasi, sotsiolingvistik kompetensiya, diskurs kompetensiya, strategik kompetensiya.

Аннотация: В данной статье представлена информация о речевых актах (speech act) и о роли упражнений на речевые акты в образовательном процессе.

Ключевые слова: речевой акт, иллокутивные акты, языковая компетенция, социолингвистическая компетенция, дискурсивная компетенция, стратегическая компетенция.

Annotation: This article provides information about speech acts and the role of speech act exercises in the educational process.

Keywords: speech act, illocutionary acts, language competence, sociolinguistic competence, discourse competence, strategic competence.

Nutq akti — bu til birliklari orqali muayyan amaliy harakatni bajarish jarayonidir. Boshqacha aytganda, gapirish faqat axborot yetkazish emas, balki ma'lum ijtimoiy-harakatni amalga oshirish vositasidir. Ushbu tushuncha XX asr til falsafasi va pragmatikasining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, J. L. Austin va J. R. Searle tomonidan nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Tilning faqat deskriptiv (axborot yetkazuvchi) vazifaga ega emasligi, balki u ijtimoiy faoliyatni amalga oshiruvchi kuch sifatida ham namoyon bo'lishi ilmiy adabiyotlarda muhim paradigmal o'zgarish sifatida baholanadi. J. L. Austinning "How to do things with words" (1962) asari ushbu yondashuvning nazariy poydevorini yaratdi. Austinning ta'kidlashicha, nutq mazmuni so'zlar yoki grammatik strukturalarning o'zidan emas, balki ular orqali bajarilayotgan illokutsion harakatlarning mohiyatidan kelib chiqadi.

Austin va undan keyin Searle tomonidan ishlab chiqilgan nazariyaga ko'ra, insonlar til yordamida nafaqat voqelik haqida ma'lumot beradi, balki so'rash, va'da berish, rad etish, maslahat berish, buyruq berish, ogohlantirish, rozilik bildirish kabi ko'plab illokutsion vazifalarni ham bajaradilar. Demak, til kommunikativ jarayonda faol, maqsadli va funksional harakatlar majmuasi sifatida namoyon bo'ladi.

Nutq aktining bunday "amal bajaruvchi" tabiati chet tili o'qitish metodologiyasi uchun ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki kommunikativ kompetensiyani shakllantirish jarayonida o'quvchi faqat lug'aviy birliklarning denotativ ma'nosini yoki grammatik qoidalarni o'zlashtirish bilangina cheklanmaydi. U har bir nutq birligining illokutsion maqsadini anglay olishi, uni tegishli kommunikativ vaziyatda adekvat qo'llay bilishi va o'z nutqiy niyatini to'g'ri ifodalash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur.

Shu bois, Speech Act nazariyasi kommunikativ yondashuvga asoslangan zamonaviy til o'qitish metodlarining muhim nazariy asoslaridan biri sifatida qaraladi. Bu nazariya tilni ijtimoiy-amaliy faoliyat sifatida talqin etish orqali o'quvchilarda real kommunikativ ehtiyojlarga mos nutqiy kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

J. Searle (1969) J. L. Austin tomonidan asos solingan nutq aktlari nazariyasini yanada takomillashtirib, illokutiv aktlarni muloqotning asosiy funksional birligi sifatida talqin qiladi. Searle yondashuvida kommunikatsiya jarayonining mazmuni tilning shakliy–formal tuzilishida emas, balki ushbu

shakllar orqali bajarilayotgan maqsadga yo'naltirilgan kommunikativ funksiyalarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham til vositasida to'laqonli muloqotga kirishish uchun o'rganuvchi shaxs illokutsion harakatlarni aniqlay olishi, ularning maqsad va vazifalarini anglab yetishi zarur. Illokutiv aktlar to'g'ri idrok etilmaganda, muloqot jarayoni nomutanosib yoki samarasiz kechadi.

Pedagogik jarayon nuqtayi nazaridan qaralganda, ingliz tili o'qitish amaliyotida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish speech actlarni to'g'ri aniqlash, farqlash, ulardan mos kontekstda foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi. Zero, o'quvchi qanday vaziyatda qanday illokutsion maqsadni qo'llash lozimligini anglab yetgan taqdirda, tilning ijtimoiy funksiyalarini ongli ravishda o'zlashtira oladi. Bu esa o'z navbatida o'quvchining real hayotiy muloqot jarayonlarida til vositasida samarali, madaniy jihatdan mos va maqsadga yo'naltirilgan tarzda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu tariqa, Speech Act nazariyasining ta'limdagi asosiy vazifasi — tilning formal tuzilishidan ko'ra uning kommunikativ-amaliy funksiyasini ustuvor qo'ygan holda, o'quvchilarni real kommunikativ vaziyatlarda muvaffaqiyatli muloqotga tayyorlashdan iboratdir. Tilni ijtimoiy faoliyat sifatida idrok etish o'quvchilarda nutqning mazmuniy aniqligi, pragmatik moslashuvchanligi va madaniy kompetensiyaning ortishiga xizmat qiladi.

Kommunikativ kompetensiya va Speech Act mashqlarining o'qitishdagi roli

Kommunikativ til o'qitishning nazariy poydevorini shakllantirgan Canale va Swain (1980) modeli til kompetensiyasini to'rtta asosiy tarkibiy bo'lakka — grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalarga — ajratadi. Ushbu komponentlar majmui o'quvchining tilni real kommunikativ vaziyatlarda mazmunan aniq, pragmatik jihatdan maqbul va samarali qo'llash salohiyatini belgilaydi. Mazkur model tilni o'rganish jarayonida faqat struktur

elementlarga tayanish yetarli emasligini, balki tilning ijtimoiy-kontekstual qo‘llanilishiga e‘tibor qaratish zarurligini ta’kidlaydi. Shu bois kommunikativ yondashuv ta’lim jarayonida ustuvor metodologik paradigma sifatida qaraladi.

Ushbu nuqtai nazardan, Speech Act mashqlari kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlarini integrativ ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali vosita hisoblanadi. Nutq aktlari nafaqat tilshunoslik nazariyasining abstrakt kategoriyalari, balki tilning ijtimoiy-funksional tabiati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan pragmatik birliklardir.

Sotsiolingvistik kompetensiya — til birliklarining muayyan ijtimoiy kontekstda maqsadga muvofiq qo‘llanilishini belgilovchi bilimlar majmui — Speech Act mashqlari yordamida sezilarli darajada rivojlanadi. Bunday mashqlar o‘quvchiga rasmiy va norasmiy uslub o‘rtasidagi farqlarni anglash, nutqning yosh, maqom, ijtimoiy masofa kabi pragmatik omillar bilan mosligini ta’minlash imkonini beradi. Masalan, norasmiy muhitda qo‘llanadigan “Can you help me?” ifodasi rasmiy vaziyatlarda “Could you possibly assist me?” shakliga ehtiyotkorlik bilan modifikatsiya qilinadi. Bu esa o‘quvchining tilning sotsial-me’yoriy qoidalariga muvofiq muloqot yuritish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Diskursiv kompetensiya — nutqning izchilligi va mazmuniy yaxlitligini ta’minlaydigan qobiliyat — Speech Act mashqlari orqali mustahkamlanadi. Nutq harakatlari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlikni anglash o‘quvchiga muloqot oqimini boshqarish, fikrlarni kirish, rivoj va yakun kabi diskurs strukturalariga to‘g‘ri taqsimlash, shuningdek mavzularni uzviy tarzda bog‘lash imkonini beradi. Natijada o‘quvchi alohida gaplar darajasida emas, balki yaxlit, mantiqan uyg‘un nutq tuza olish qobiliyatini egallaydi.

Strategik kompetensiya — kommunikativ jarayonda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan uzilish va tushunmovchiliklarni bartaraf etish uchun zarur bo‘lgan kompensator strategiyalar majmui — Speech Act mashqlari orqali samarali shakllanadi. Tushunmovchilik sodir bo‘lganda savol berish, aniqlik

kiritish, qayta so‘rash yoki bayonni soddalashtirish kabi strategiyalardan foydalanish o‘quvchining muloqotni uzluksiz davom ettirishiga yordam beradi va kommunikativ samaradorlikni oshiradi.

Shu tariqa, Speech Act mashqlari kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlarini kompleks rivojlantirish orqali o‘quvchini real hayotiy muloqot vaziyatlariga tayyorlaydi. Bu esa tilni ijtimoiy faoliyat sifatida o‘zlashtirishni ta’minlaydi va o‘quvchining pragmatik, madaniy hamda interaktiv kompetensiyalarining yuksalishiga xizmat qiladi.

Hymes (1974) tomonidan ilgari surilgan kommunikativ kompetensiya ta’rifi — *“tilni ijtimoiy vaziyatda qachon va qanday ishlatishni bilish”* — Speech Act nazariyasining ta’lim jarayonidagi ahamiyatini nazariy jihatdan asoslab beradi. Chunki nutq aktlari aynan muloqot vaziyatiga mos ravishda qanday illokutsion maqsad tanlanishi, bu maqsad qanday lingvistik shaklda, qanday ohang va qanday muloyimlik strategiyalari yordamida ifodalanishini belgilab beradi. Shu sababli speech actlarni o‘rgatish o‘quvchini faqat lingvistik jihatdan savodli emas, balki pragmatik jihatdan yetuk, ijtimoiy kontekstni to‘g‘ri talqin eta oladigan muloqot ishtirokchisiga aylantiradi.

Real kommunikativ vaziyatlarga yo‘naltirilgan mashqlar tizimi

Thornbury (2005)ning kommunikativ til o‘qitish modeli o‘quvchini haqiqiy muloqotga tayyorlashda ikki bosqichli mashq tizimini taklif qiladi:

1. **rejalashtirilgan (controlled) mashqlar,**
2. **real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan (free production) mashqlar.**

Bu ikki bosqich o‘zaro integratsiya asosida o‘quvchining lingvistik, pragmatik va sotsiolingvistik kompetensiyalarini izchil shakllantiradi.

1. Rejalashtirilgan (controlled) mashqlar

Ushbu bosqichning asosiy maqsadi o‘quvchida ma’lum bir nutq aktining strukturaviy modeli, sintaktik shakli va leksik naqshlarini ongli ravishda o‘zlashtirishdir. Odatda quyidagi illokutsion aktlar o‘rgatiladi:

ilmiy –amaliy anjuman

- **so‘rash:** *Could you...?, Do you mind if...?*
- **taklif qilish:** *Would you like...?*
- **rad etish:** *I’m afraid I can’t...*
- **rozilik bildirish:** *Sure, no problem.*
- **maslahat berish:** *You should...*

Bu bosqichda o‘quvchi nutqning formal strukturasi to‘g‘ri qo‘llashga o‘rganadi, biroq u hali ushbu birliklarni real kontekstda erkin qo‘llash darajasiga ega bo‘lmaydi. Mazkur faoliyat Hymes (1972) tomonidan ajratilgan kommunikativ kompetensiyaning **grammatik komponentini** mustahkamlaydi.

2. Real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan mashqlar (free production)

Ikkinchi bosqich o‘quvchilarning tilni haqiqiy hayotiy vaziyatlarda pragmatik mos va ijtimoiy maqbul tarzda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi. Bu bosqichda o‘quvchilar o‘rgangan nutq aktlarini kontekstual jihatdan asoslangan vaziyatlarda qo‘llaydilar:

- do‘konda “sotuvchi–xaridor” muloqoti
- mehmonxona band qilish
- yo‘l so‘rash va yo‘l ko‘rsatish
- norozilik bildirish
- ish suhbat
- telefon orqali rasmiy yoki norasmiy suhbat

Mazkur mashqlar quyidagi pragmatik kompetensiyalarni rivojlantiradi:

- intonatsiyani kommunikativ maqsadga moslashtirish,
- muloyimlik strategiyalaridan ongli foydalanish,
- ijtimoiy masofa va ierarxiyani (power & distance) inobatga olish,
- vaziyatga mos nutq etiketi, registr va madaniy me‘yorlarni qo‘llash.

Levinson (1983) pragmatika nazariyasida ta'kidlaganidek, tilning grammatik tuzilishini bilish kommunikativ muvaffaqiyatning faqat bir qismi bo'lib, samarali muloqot uchun shaxs ijtimoiy kontekstni, interlocutor bilan bo'lgan munosabatni va madaniy kutishlarni to'g'ri talqin eta olishi lozim. Speech Act mashqlari aynan shu **pragmatik kompetensiyani** shakllantirishga xizmat qiladi.

Speech Act mashqlarining o'quvchilarni real hayotga tayyorlashdagi o'rni

Speech actga asoslangan mashqlar o'quvchini sun'iy, oldindan belgilangan namunaviy dialoglardan olib chiqib, haqiqiy kommunikativ ehtiyojlarga asoslangan muloqotga yaqinlashtiradi. Buning natijasida o'quvchi:

- kundalik hayotda uchraydigan vaziyatlarni til orqali samarali hal qiladi;
- vaziyatga mos muloyimlik strategiyalarini tanlaydi (Brown & Levinson, 1987);
- rasmiy va norasmiy registrlarni farqlaydi va ular orasida ongli ravishda almasha oladi;
- ingliz tiliga xos madaniy me'yor, til odobi va nutq etiketi bilan tanishadi;
- grammatik to'g'rilikdan ko'ra kommunikativ maqsadni ustuvor qo'ygan nutq strategiyalarini qo'llay oladi.

Bunday mashqlar aeroportda muloqot qilish, buyurtma berish, yo'l so'rash, norozilik bildirish, rad etish, muzokara olib borish kabi amaliy kommunikativ vaziyatlar uchun ayniqsa zarurdir.

Xulosa qilib aytganda, speech act mashqlari kommunikativ til o'qitish metodikasining markaziy komponenti bo'lib, o'quvchini nafaqat **grammatik jihatdan savodli**, balki **sotsiolingvistik va pragmatik jihatdan yetuk** muloqot ishtirokchisiga aylantiradi. Ushbu mashqlar orqali o'quvchi ingliz tilining ijtimoiy-madaniy mexanizmini — ya'ni *tilning qachon, kim bilan,*

qanday maqsadda va qanday shaklda qo‘llanishini — ongli ravishda anglaydi. Natijada u tilni biluvchi emas, balki til yordamida samarali muloqot qila oluvchi shaxs sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. **Austin, J. L. (1962).** *How to do things with words.* Harvard University Press.
2. **Searle, J. R. (1979).** *Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts.* Cambridge University Press.
3. **Hymes, D. (1972).** On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Penguin.
4. **Brown, P., & Levinson, S. C. (1987).** *Politeness: Some universals in language usage.* Cambridge University Press.